

**”ואמות ואוסיף ללכת” – מקומם ומעמדם של
השירים ”עוד חוזר הניגון” ו”בדרך הגדולה” בקובץ
”כוכבים בחוץ” בפרט ובשירת אלתרמן בכלל**

אסתר אזולאי

המאמר עוסק במעמדם של שני שירים של נתן אלתרמן, ”עוד חוזר הניגון” ו”בדרך הגדולה”, מהקובץ ”כוכבים בחוץ”, כמוטיב מנחה (leitmotiv) של ההלך והדרך, הן בקובץ עצמו הן בשירת אלתרמן לכל אורכה.

השיר ”עוד חוזר הניגון” הוא הצהרת פתיחה (preamble),³⁹ האוצרת בחובה מוטיבים מרכזיים המופיעים בשירי הקובץ ”כוכבים בחוץ” ובחלק מקובצי שירה נוספים של אלתרמן, למשל בשיר ”הבהוב ברק חורף”, הפותח את קובץ השירה האחרון שלו, ”חגיגת קיץ”. הקווים המשותפים בין ”עוד חוזר הניגון” לבין שירים מאוחרים יותר מאפשרים לנו לראות את ”חגיגת קיץ”, קובץ השירה האחרון של אלתרמן, כהמשכה המאוחר של שירת הדרך וההלך שמתחילה ב”כוכבים בחוץ”. השיר ”בדרך הגדולה”, אף הוא מתוך הקובץ הראשון, מהווה ציר מרכזי נוסף הנמשך לאורך קובצי השירה השונים של אלתרמן. ציר זה סובב סביב מוטיב מנחה אחר, הלוא הוא מוטיב המת-החי, שמוצא את ביטוי הברור בהצהרה הדרמטית

³⁹ an introductory fact or circumstance, especially one indicating what is to follow פי מילון מרים-ובסטר).

החותמת את השיר: "להביט לא אחדל ולנשום לא אחדל ואמות ואוסיף ללכת". מוטיב המת-החי מתגלגל בכמה דמויות ביצירתו של אלתרמן, ואף מופיע בשירתה של תרצה אתר, בתו של המשורר.

קריאה של השירים "עוד חוזר הניגון" ו"בדרך הגדולה" מן הקובץ הראשון הן כבסיס לשירי הקובץ האחרון "חגיגת קיץ" הן כהמשך שלהם, מטעינה את שירת ההלך והנדודים האישית-לירית בממד מטפיזי אוניברסלי. האדם מצטייר כמי שנגזר גורלו להכיל בתוכו את המתח שבין ההתכוננות לקראת ההתנתקות מהדרך לבין הכורח שלא לנטוש אותה.

עיון בשירים הללו מצביע על כך שגם אם "נעלמה עילת הדברים ואחריתם", כלומר שלא היה בהם כדי לחשוף את משמעות החיים, בכל זאת עולים מתוכם המניעים של התנהלות האדם בעולם.

מבוא

השיר הראשון בקובץ השירים "כוכבים בחוץ", שאקרא לו במאמר זה "עוד חוזר הניגון" על פי השורה הראשונה שלו, והשיר "בדרך הגדולה", הפותח את חטיבה ד' בקובץ זה, מתייחסים שניהם לאדם במסע חייו, מסע שבא לידי ביטוי כמוטיב מנחה, מוטיב ההלך והדרך, ועובר כחוט השני בשירת אלתרמן, החל בקובץ זה וכלה בקובץ שיריו האחרון, "חגיגת קיץ". בשני השירים הללו אצורים מוטיבים נוספים שיתפתחו לאורך השירים בקובצי השירה השונים של אלתרמן.

"חגיגת קיץ" היא דרמה סימולטנית (קרטון-בלום, 1994, עמ' 14-15) שנקשרות בה יחדיו כמה עלילות, המתרחשות בלילה אחד בקומות שונות במסעדה "סטמבול". בדומה לטרגדיה היוונית שמשבצת בין המערכות דברי מקהלה, שעניינם קטעי הגות, דברי רקע ומידע היסטורי ביחס לאירועים רלוונטיים למחזה, כך גם ב"חגיגת קיץ". בין עלילות הדרמה משובצים פרקי מחשבות, הרהורים וקטעי הגות, אך הם אינם באים מפי מקהלה, אלא מפיו של דובר יחיד – המשורר – והם נוגעים לדרכו בעולם. קטעי המחשבה וההגות הללו יהיו מוקד עיסוקי במאמר זה.

על פי פרקי ההגות שבספר, נראה ש"חגיגת קיץ" היא המשך הדרך של המשורר-ההלך, שתחילתה עוד לפני השיר הראשון (פתיחת השיר במילה "עוד" מרמזת, אולי, על היותו המשך של עניין קודם), והמשכה בקובץ השירה האחרון שלו, ולאחר מכן בשירת בתו, תרצה אתר. "חגיגת קיץ" היא בעצם "חגיגת" קץ חייו של המשורר, חגיגת מותו המתקרב. חגיגה זו אינה מציינת סוף, והמשורר רוצה להמשיך להלך בארצות החיים גם לאחר מותו: "הלוואי וגם אנו, ככלות מעשייה נדע לנצל [...] כל סדק על מנת לשוב לפעמים לתחייה" (אלתרמן, 1965, עמ' 160), זאת בהתאם להצהרתו המשמשת כמוטיב מנחה: "ואמות ואוסיף ללכת" (אלתרמן, 1972, עמ' 111).

קרטון-בלום מצאה קשר בין "כוכבים בחוץ" ו"חגיגת קיץ" וציינה ש"אומנם הקורא מזהה כאן (ב"חגיגת קיץ", א"א) מוטיבים ידועים מתקופת כוכבים בחוץ [...] אלה האלמנטים הגדולים העומדים ביסוד שירת אלתרמן מתחילתה – הנשיות, האור, העיר – אלא שהללו מופיעים כאן בשינוי צורה, בתוך מערכות שלא הכרנו קודם לכן [...] העולם האלטרמני מוצג במפתח חדש" (קרטון-בלום, 1994, עמ' 15).

במאמר ארחיב את דבריה של קרטון-בלום, אתייחס למוטיבים ולאמנטים נוספים המשותפים לשני קובצי השירה, בניסיון להדגים כיצד קשורים זה בזה שני הקבצים, ואצביע על השינויים שעברו האלמנטים הללו במהלך דרכו (חייו) של המשורר, למן הקובץ הראשון ועד האחרון. כמו כן, מתוך ההתבוננות ב"חגיגת קיץ" כהמשך מאוחר של "כוכבים בחוץ", אבקש לטעון שקובצי השירה של אלתרמן עוסקים יחד בדרך ש'נפקחתי ו'נעצמת' במשך זמן רב לנוכח עיני הדובר-ההלך.

אפתח בתיאור מוטיב הדרך וההלך ב"כוכבים בחוץ", כפי שהוא משתקף בספרות המחקרית, ובהמשך אבחן את יחסי הגומלין בין הדרך להלך, את התפעלותו של ההלך מן הדרך, המתבטאת בהצהרתו: "להביט לא אחדל ולנשום לא אחדל ואמות ואוסיף ללכת", ואת התפעלותו של העולם מההלך, המתבטאת בציפייה הממושכת של הענן והאילן לעובר האורח.⁴⁰ כמו כן אצביע על המתח

⁴⁰ ראו גם בשיר "ירח" מתוך הקובץ "כוכבים בחוץ": "ובראותך כי דרך עוד צופה אל הלך והירח על כידון הברוש...". אלתרמן, 1972, עמ' 145.

שבין ההכנה הנפשית של ההלך להתנתק מהדרך – הלוא היא דרך החיים – המשתקפת בשירים רבים ב"כוכבים בחוץ", לבין הרצון שלא לנטוש אותה. לבסוף, אציג את הטענה, שאף על פי שהדובר לא השכיל לפענח את סוד משמעות החיים, בכל זאת מסתמנת בקובצי השירה הללו תמונה המסבירה את הגורמים המניעים את האדם והמלבים את יצר הקיום שלו.

הדרך וההלך בשירת אלתרמן במחקר

על הדרך ועל ההלך בנושאים מרכזיים בשירת "כוכבים בחוץ" נכתב רבות. דן מירון התייחס לדרך ולניגון ב"כוכבים בחוץ" כגורל וכגזרה "שהמשורר מקבלם לאו דווקא מרצון, אך הוא נכנע לחוקיהם. אלה מחייבים אותו ביחס אל המציאות כאילו הייתה זו סֶפֶקְטָקְלִי מַקְסִים, שהמראות חולפים בו ברצף צבעוני קליידוסקופי, אך הם נשארים בו גם קבועים וכלליים מאוד [...] חוזרים בסדר קבוע ולפי רוטינה מוסכמת, כהצגה ענקית המוצגת מידי ערב" (מירון, 1975, עמ' 17). המוטיבים הללו חוזרים על עצמם בקובצי שירה נוספים, ומהתבוננות ביצירות השונות נראה כי מסתמנת בהם מגמה של שינוי והתפתחות.

בלבן טען, שאת הדרך שזכרת במחצית משירי החטיבה הראשונה ב"כוכבים בחוץ" יש להבין במובן מושאל כמייצגת דרך חיים. גם את הדרך בשיר "אל הפילים", לדבריו, אין לפרש כפשוטה, אלא כמרמזת לקשר סמוי שבין שמיים וארץ, ככמיהה אל מרחבי היקום. הוא הצביע גם על המשיכה שהדובר בשיר חש כלפי הדרך ועל כך שהוא מציג את עצמו גם כ"הלך" המסתובב "בערי מסחר חרשות וכואבות" (בלבן, 1982, עמ' 28-29).

ברתנא הקדיש לעניין הדרך וההלך מקום בספרו, לרבות נספח שכלל רשימת מוטיבים, הופעותיהם ומיקומם ב"כוכבים בחוץ". הוא בנה מודל בעקבות תאוריה ידועה של רומאן יאקובסון, לשם הבנת מבנה השירים והחטיבות של הקובץ, ובאמצעות המודל שהציע, התייחס גם לשירים שבמרכזם עומדים הדרך וההלך. ברתנא הצביע על ארבע פונקציות של מבע לשוני הניתנות לאבחנה בטקסטים ספרותיים: 1. רפרנציאלית – ייצוג המציאות; 2. אמוטיבית – הבעת הרגש; 3. קונטיבית – מכוונת לנמען, במטרה להפעיל את הנמען, למשל באמצעות ציווי או בקשה; 4. פואטית – מתמקדת בצורת המבע ובדרכי העברת המסר. זאת עוד, לדבריו, בשירת "כוכבים בחוץ" בכלל, ובשיר "עוד חוזר הניגון" בפרט,

המתמקד בדרך ובהלך, "ברובד הרביעי משוקע גם רובד בינרי שבו מתגלה סימטריה בסיסית המאפיינת את השיר כולו [...] ברובד זה מתגלה גם שהשיר כולו מורכב מצמדים סימטריים של כוחות, הנוגדים זה את זה ומשלימים זה את זה [...] השיר עוסק במתח שבין ניגודים, 'אקטיבי' מול 'פסיבי', 'פתוח' מול 'סגור' [...] 'חזק' מול 'חלש' [...] אין מנצח. אין הכרעה. יש תהליך מתמיד שהשיר, שהוא האומנות, ייעודו לתאר" (ברתנא, 2014, עמ' 19-20).

שמיר התייחסה לדרך ולתופעות הטבע שבשירת אלתרמן כאל שחקנים במופע תיאטרוני. בפרק "הדרך הנפקחת לעין" בספרה, היא התייחסה לדרך בקובץ השירים "כוכבים בחוץ" כאל מעגל. לדעתה, יש לקרוא את השיר הראשון "עוד חוזר הניגון" גם כתחילת הדרך, ולחזור ולקרוא שוב את השיר הזה לאחר שקוראים את השיר האחרון, "הם לבדם". שמיר סברה שאלתרמן כרך את ההתחלה ואת הסוף באופן מעגלי, כמו נחש הנושך את זנבו, וביסס את ספרו על רעיון אופטימי שנועד לעודד את קוראיו ולהבטיח את נצחיות העולם ואת האמונה בנצחיות הניגון (שמיר, 2017, עמ' 125, 130). אם נאמץ אפוא את הצעתה של שמיר, ונתייחס לשיר הראשון, "עוד חוזר הניגון", גם כאל שיר אחרון אפשרי של קובץ השירה הזה, קריאה זו עשויה לבאר מדוע השיר פותח באמצע עניין, ואולי נוכל לשחזר באמצעותה מהו העניין הקודם שאותו הוא ממשיך. יש לציין שכשם ששמיר המליצה לקרוא לקרוא שוב את השיר הראשון בסיום הספר, המליץ דן לאור לשוב ולקרוא בסיום קובץ השירה דווקא את השיר "בדרך הגדולה", המסתיים בשורה "ואמות ואוסיף ללכת" (שם, עמ' 130 והערת שוליים 2; לאור, 2013, עמ' 191). שני השירים הללו יעמדו, כאמור, בבסיס מאמר זה.

משסקרתי חלק מהספרות המחקרית העוסקת בקובץ השירה "כוכבים בחוץ", אתמקד כעת בשני שירים מתוכו, ואדון בהם גם לאור קבצים מאוחרים יותר של שירת אלתרמן, ובייחוד האחרון שבהם, "חגיגת קיץ".

השירים

*

עוד חוזר הנגון שזנחת לשון
והדרך עודנה נפקחת לארץ
וענו בשמי ואלו בגשמי
מצפים עוד לך, עובר-ארח.

והרוח תקום ובטיסת נדודות
יעברו הברקים מעליך
וכבשה ואילת תהינה עדות
שלטפת אותו והוספת לכת - -

- - שפדיך ריקות ועירך רחוקה
ולא פעם סגדת אפים
לחרשה ירקה ואשה בצחוקה
וצמרת גשומת עפעפים.

בדרך הגדולה

ענבלים במרעה ושריקות
ושדה בזהב עד ערב.
דומית בארות ירקות,
מרחבים שלי ודרך.

העצים שעלו מן הטל,
נוצצים כזכוכית ומתכת.
להביט לא אהדל ולנשם לא אהדל
ואמות ואוסף לקת.

הדרך וההלך – מאבק נצחי או יחסי משיכה-דחייה

נראה שבשירת "כוכבים בחוץ" ובשירת "חגיגת קיץ" מתקיימות מערכות יחסים בינריות של משיכה-דחייה בין ההלך לבין הדרך. יחסים אלה עומדים בסימן הכורח והצורך להיפרד מהדרך, מחד גיסא, וחוסר היכולת להיפרד הימנה, מאידך גיסא, דבר המעצים את הצרימה המצויה בליבו של הדובר.

תמת הפרידה מהדרך – מהעולם – והרצון או הצורך להיפרד מהדרך ללא היכולת לממש זאת מתבטאים ברבים משירי "כוכבים בחוץ". כבר בשורה הראשונה בשיר הראשון מתוודע הקורא לעובדה שהנמען, ההלך, כנראה כבר ניסה בעבר לזנוח את ניגון הנדודים, אך לא הצליח: "עוד חוזר הניגון שזנחת לשווא". העיסוק בפרידה מהדרך בא לידי ביטוי בשירים רבים ב"כוכבים בחוץ". בשיר "איגרת" מתבטאת ההתכוננות לפרידה זו במילים: "לדרך השוקעת המסע אכינה". בשיר "אל הפילים" אומר הדובר: "סופי הדרכים המה רק געגוע". בשיר "תיבת הזמרה הנפרדת" הוא אומר: "כי הסוף, אחים, הוא אלם. כי באוני-הדממות. כעיניים מול ההלך הדרכים נעצמות". ההרהורים בסוף המתקרב של הדרך מובעים גם בשירים נוספים. לדוגמה, בשיר "היאור": "הן חובקת כל דרך סוף סוף את קיצה", בשיר "הם לבדם": רק הבכי והצחוק לבדם עוד ילכו בדרכינו האלו, עד יפלו בלי אויב ובלי קרב" ועוד.

אומנם היחס לדרך עומד בסימן של סיום ופרידה, אך בפועל נראה שכמעט בלתי אפשרי להתנתק ממנה, כיוון שהיא מתמשכת ואין-סופית. הענן, האילן, הרוח ואולי הכוכבים שבחוץ עדיין ממשיכים לצפות ולחכות להלך. כל אלה קוראים לו להמשיך ללכת ואפילו עורכים לו "קבלת פנים" כמופע של קרקס, ואילו הוא שואף – אולי כדי לרצות אותם – להמשיך להלך.

סיבה נוספת לחוסר היכולת של ההלך להתנתק מן הדרך היא מערכת היחסים הבין-אישית, ההדדית, שנרקמה בינו לבין הגורמים שנמצאים בדרך. ההלך מתייחס לטבע הסובב אותו כאל מרחב פרטי ואישי, "מרחבים שלי ודרך", והוא מלא התפעמות והתפעלות לנוכח המראות הנגלים לעיניו: "להביט לא אחדל ולנשום לא אחדל". ואילו גרמי השמיים גם הם מגיבים לנוכחותו, מתייחסים אליו באופן אישי ומצפים לו. אף על פי שהוא חוזר בידיים ריקות ועירו רחוקה, הם מקבלים אותו. לכן, למרות הניסיונות לזנוח את ניגון הנדודים, הוא איננו זונח

אותו. אדרבא, הדרך ממשיכה לקרוא לו ונפקחת לפניו, ואולי גם קורצת לו ומעודדת אותו להמשיך בדרכו. אפילו המוות הבלתי נמנע לא יוכל לו, לכורח הזה, הכורח להיות הלך בארצות החיים, כפי שמעידה שורת הסיום בשיר "בדרך הגדולה": "ואמות ואוסיף ללכת".

"ואמות ואוסיף ללכת"

השיר "בדרך הגדולה", הפותח את החטיבה הרביעית ב"כוכבים בחוץ", הוא חלק מתיאור מסעו של ההלך, שמתחיל (או ממשיך) בדרכו למן השיר הראשון "עוד חוזר הניגון". נראה שהשיר "בדרך הגדולה" מעמיד את הקשר בין הדובר-ההלך לבין הדרך-העולם כעיקרון עליון. עיקרון זה הוא המוטיב המנחה, והוא מתבטא בשורות החותמות את השיר: "להביט לא אחדל ולנשום לא אחדל ואמות ואוסיף ללכת". היגד זה הוא התגלמותם של יחסי המשיכה-דחייה שבין ההלך לדרך, תמצית הדיאלקטיקה שלהם ואיחוד ההפכים.

עיקרון סוראליסטי זה, של אדם המוסיף להלך בארצות החיים לאחר מותו, הוא מוטיב הקושר בין דמויות וגיבורים בכמה קובצי שירה של אלתרמן, ומתממש בדמויות מתים-חיים נוספות: המת-החי מופיע לאחר מותו ופוקד את בית רעייתו-אלמנתו ב"שמחת עניים" ואינו נותן לה להמשיך בחייה (אלתרמן, 1972ב, עמ' 164-165); בספר "עיר היונה", הבן (האסופי), שאימו, שרצתה להיפטר ממנו, נטשה אותו והפקירה אותו לרגלי הגדר, מופיע בחלומה של האם ואינו נותן לה מנוח, "ואחבוק צווארה בידיים של צל", ולבסוף גם הוא מניח את אימו לרגלי הגדר (אלתרמן, 1972א, עמ' 224-225); ב"חגיגת קיץ" בדמותה של אשתו המנוחה חסרת המנוח של סימן-טוב, ששבה ומגיחה לעולם החיים בדרמטיות לאחר מותה ואף גורמת בעקיפין לשריפת ביתה של המכשפה (אלתרמן, 1965, עמ' 48-50); וב"טור השביעי", בדמות משפחתו המתה של הילד אברם, המתייצבת לפניו בחלום ואומרת לו לחזור ולהיכנס לביתו שבפולין (אלתרמן, 1977, עמ' 15-18).

מלבד אשתו המתה של סימן-טוב, שכאמור חוזרת לעולם החיים ב"חגיגת קיץ", הדובר בעצמו מביע משאלה מיוחדת, שגם הוא עצמו יהיה לעיתים "מת-חי", ושיוסיף ללכת גם לאחר מותו ויחזור לבקר בעולם החיים, כל זאת בעודו מתכוון נפשית למוות הממשמש ובא, ואפילו "חוגג" את התקרבות קיצו שלו. אם כך, לא רק הקובץ "כוכבים בחוץ", אלא גם "חגיגת קיץ" עומד בסימן

היחס הדיאלקטי אל הדרך – ההכנות לפרידה ממנה בד בבד עם הכורח והרצון להישאר בה. בשיר "היציאה מן העיר" (אלתרמן, 1965, עמ' 90) נפרד גיבור השיר מכולם, הסתגר בביתו, מחק את שמות כולם, עלה על אדן החלון, אך לבסוף נמצא שהוא חלף על העיר כציפור גדולה. בשיר "ריאיון עם המחבר" (שם, עמ' 161-168) נערכת מסיבת הספד מְקַבְרִית לכבודו, ומשולב בה ריאיון עם המחבר לרגל הליכתו לעולם האמת. דברי המראיין נוטפים ארס, ויושב הראש, שאמור להיפרד בצער מן המחבר, "מציין בסיפוק וברוב נחת ובשפע שמחה לאיד את שעת חגיגת רדת שחת של ידיד ומושך בעט". גם בשיר "עוד מדברי המחבר" (שם, עמ' 95-97) המשורר כותב על הזְקֵנָה: "אדם אינו ברזל [...] היום הוא כאן ולפתע הוא אוזל", והוא נפרד מידידיו עוד בחייו: "אנה באו רְעִים, לא המוות, אמרנו, יפריד, אבל הפרידו החיים". במהלך "חגיגת קיץ" הדובר נפרד גם מבגדיו (שם, עמ' 139-140), מצילו (שם, עמ' 77-78), מגופו (שם, עמ' 96), מישותו האינדיבידואלית כאדם. לכאורה הוא משלים עם פרידותיו, אך לפתע מתגלה שעובר האורח, שבצעירותו, ב"שירי כוכבים בחוץ", התכוון לקראת סופן של הדרכים ולקראת סיום חייו ("לדרך השוקעת המסע אכינה"), בערוב ימיו מתקשה להיפרד מהעולם ומסרב לוותר אפילו על פגישה שמתקיימת לאחר שנפרד כבר מגופו: "אם מחר בערב לא ניפגש תדעי שנמנעתי, מאחר שהגוף, כנראה, התעקש. אגיע יותר מאוחר. אולי בלי כל גוף. מה יש?" (שם, עמ' 96). הפרידה מעולם החיים קשה על אף ההכנה הנפשית הממושכת לקראתה. רעיון זה מופיע גם בשיר ד' ב"חגיגת קיץ", "שבחי מרת סימן טוב" (שם, עמ' 160):

הלוואי וגם אנו, ככלות מעשייה,
נדע לנצל כל מפלש, כל סדק,
על מנת לשוב, לפעמים לתחייה,
בלי רישיון, בלי קבלות, בלי פתק

משאלה זו תואמת את רוח הצהרתנו הקודמת של הדובר, "ואמות ואוסיף ללכת", ומציעה דרך לממש אותה.

"ואמות ואוסיף ללכת" בשירת תרצה אתר

בשיריה של תרצה אתר, הן בשירים שכתבה בחייו של אביה, אלתרמן, הן באלה שכתבה לאחר מותו, היא מתייחסת אליו כאל ישות שנוכחת תדיר בחייה, והיא

מקיימת שיח עם שירתו ואפילו עם דיוקן פניו. למשל, בשיר "מול הראי" (אתר, 1999, עמ' 125) הדוברת שומעת לחש ש"מישהו בא", ובעומדה מול הראי היא רואה את פני אביה בתוך פניה: "פני הטבועות, פני אבי היצוקים מול בתו הנרית, הדועכת". גם בשיר "הזה אשר הולך" (שם, עמ' 83-84) האב מתואר כהולך – בזמן הווה – אף שהוא נפטר זה מכבר. בשיר זה אתר ממשיכה בדרכו של אביה ומתייחסת גם להליכתה שלה עצמה:

אל כל הארצות אשר כיסית מפני
אני כעת הולכת, כי אני יחידתך
אני אשר הוזהרתי מן המר והנושך,
הולכת שמה, להמרות את מצוותך.

בשיר זה אתר מתכתבת עם השיר "בדרך הגדולה" של אביה ומתייחסת להצהרתו הסוריאליסטית "ואמות ואוסף ללכת". הוא מופיע בדמיונה גם כשאינו איתה, ואפילו לאחר מותו. גם היא כאביה מוסיפה ללכת.

גם בשירה "מות הלולייך" (שם, עמ' 73-74), המאזכר את שירו של אלתרמן "קפיצת הלולייך" (אלתרמן, 1972א, עמ' 247-249), אתר מוסיפה להתכתב עם שירי אביה. הבית הבא הוא חלק משירו של אלתרמן "קפיצת הלולייך":

ובבכות בו עיני העכבר ורודות גון
התייצב כאיש – שב-ויקרא: אל קנא!
וידלג – וימריא – אך נפל כמו אבן...
כי הקיצה בבכי בתו הקטנה.

תרצה אתר משתמשת בבית זה כמוטו לפני השיר שלה "מות הלולייך". ואכן הדוברת בשיר "מות הלולייך" רואה את אביה כלולייך שנגזר עליו לנוע בעולם נפתל ומורכב.

אם נחזור לשירת אלתרמן, נוכל אפוא לאתר בתוכה שני עקרונות מיתיים מנוגדים. האחד הוא עיקרון המעגליות, עיקרון האורובורוס (Ouroboros), הנחש המיתולוגי הנושך את זנבו, העולה מדבריה של שמיר שהוזכרו לעיל, והשני הוא עיקרון הלינאריות, ההליכה לאורך דרך ישרה ואינסופית, שאפילו המוות אינו יכול לעצור בעדה, המופיע גם בשירתה של אתר. לאור זאת, השורה "ואמות

ואוסיף ללכת" מגלמת בתוכה את הדיאלקטיקה של שני היסודות: מחד, זוהי הליכה לינארית אינסופית, ומאידך ההליכה הנמשכת לאחר המוות יכולה להוביל בחזרה לעולם החיים.

הדרך הנמשכת – מ"כוכבים בחוץ" ל"חגיגת קיץ"

ספר השירה האחרון של אלתרמן "חגיגת קיץ" מנהל שיח עם "כוכבים בחוץ" בכלל, ובמיוחד עם שני השירים מתוכו, "עוד חוזר הניגון" ו"בדרך הגדולה". נראה שהספר "חגיגת קיץ" הוא, במובן מסוים, המשכו המאוחר של "כוכבים בחוץ", וההלך שהחל להלך ב"כוכבים בחוץ", עדיין מוסיף ללכת בדרך שממשיכה להיפקח לאורך. השיר הפותח את הקובץ "חגיגת קיץ", "הבהוב ברק חורף", מתכתב עם השיר הפותח את "כוכבים בחוץ" – "עוד חוזר הניגון".

חוטים רבים נמשכים בין שני השירים הללו. האישה בצחוקה שההלך סגד לה בעבר ("ולא פעם סגדת אפיים [...] ואשה בצחוקה", מתוך "עוד חוזר הניגון") צוחקת בעודה מזדקנת גם בשיר "הבהוב ברק חורף": "ואישה בעודה צוחקת, זקנה ותצהיב כקלף" (אלתרמן, 1965, עמ' 6). אישה זו מופיעה מאוחר יותר בשיר "בגד חמודות", שבו מסופר על הגוף – בגד החמודות – שהלך אחרי צעקת אישה וקול צחוקה: "שצעקת אישה וקול צחוקה הביאוהו מארץ רחוקה" (שם, עמ' 139). בגד החמודות הוא מטפורה לדובר המזדקן שמעילו התבלה במהלך מסעו בעולם או לגוף האדם שהולך ומתכלה במהלך החיים. האישה שעדיין צוחקת "זקנה כקלף", והדובר בשיר גם הוא חש כבר ב"חיפושית העפר" (שם, עמ' 6), תולעת הזמן שמכרסמת בו, סימן לכך ששיני הזמן נוגסות גם בגופו. בשלב מאוחר זה בחייו, הדובר מתחיל לאבד את יכולת ההתפעלות מהדרך ומהאישה, ועל פי השיר "הבהוב ברק חורף" חייו מתבררים כחסרי פשר ותכלית: "נעלמה עילת דברים ואחריתם", ונראה שעבר כבר "סתיו וקיץ, אביב וסתיו" (שם, עמ' 6), התחיל החורף והזקנה ממשמשת ובאה.

ה"כוכבים בחוץ" ובמיוחד הכוכבים שבשיר "ליל קיץ" (אלתרמן, 1972, עמ' 57), מתוארים כ"כוכבים בחיתולים", כוכבים בראשית התהוותם, כוכבים (בלשון רבים), ההופכים לכוכב אחד ב"חגיגת קיץ". הכוכב היחיד הוא כבר כוכב ספציפי, בוגר יותר, למוד ניסיון, "כוכב פקוח" המתבונן בדרך הנפקחת ובדרכים הנעצמות. הכוכב ער לכל מה שחווה ההלך בדרך, והוא עד להתרחשויות השונות

בדרך, בעולם. הכוכבים מסמנים את חלוף העיתים עד שהאדם פונה כה וכה: "כוכב נוגה או איזה כוכב אחר כבר זורת, נוצץ בכל כוחו" (אלתרמן, 1965, עמ' 136), ובשיר ב': "כוכב נוצץ באור מלא, כוכב פקוח, כוכב ערב, מאיר את החיים שהתרגלו להתהלך ולספר סיפורים אחד ואלף" (שם, עמ' 137-139). בהמשך נראה ש"הכוכב הפקוח, הצלול, כמו רואה את הרואים אותו ממול" שואל שאלות מהותיות על המציאות ועל העולם. הכוכב הוא עד להיותם של השמש, הירח והכוכבים הולכים אחר הגוף כצל: "מעיל פניו להבים, בגד חמודות להלל, שהשמש, הירח והכוכבים הולכים אחריו כצל" (שם, עמ' 139). הכוכב מתייחס לגוף האדם כאל מעיל דמים, והוא גם משתומם למראה התהלוכה הסוראליסטית הזו, המשתרכת למרבה הפלא אחרי האישה, שצעקתה "וקול צחוקה, הביאוהו מארץ רחוקה" (שם, שם). הכוכב, שהוא עד לכל המתרחש בדרך, תוהה מהו סוד כוחה של האישה ומה מקומה ביקום.

הבנת תפקידו של הכוכב הפקוח ב"חגיגת קיץ" יכולה להוביל להתבוננות מחודשת במשמעות הכותרת של ספר השירים "כוכבים בחוץ". נראה שתפקידם של כוכבי הרקיע – הכוכבים שבחוץ – הוא להאיר את העולם, הן באורם הזוהר בשמי הלילה, הן באמצעות שאלותיהם ותובנותיהם. הם עדים למה שהתרחש בדרך אל מול עיניהם, ומצטרפים לדרך, לענן, לרוח ולהלך. הם מלווים את ההולכים בדרכים, תוך ניסיון להבין את התהליכים המתחוללים במסעותיו של האדם בעולם, ואולי אף ממתנינים להלך בציפייה, בחברת "ענן בשמיו ואילן בגשמיו", ש"מצפים עוד לך עובר אורח".

הברקים שעברו מעל עובר האורח בתקופת "כוכבים בחוץ" (ובטיסת נדנדות יעברו הברקים מעליך") היו בבחינת תפאורה מרשימה למסעו של ההלך, ואילו עכשיו, ב"חגיגת קיץ", נותר ברק אחד מסוים, שמהבהב בחורף. הברק היחיד אינו טס כמו הנדנדות, אלא "אורו כהרף עין עמד בוהק. לא נע". הכול איטי יותר. לאחר הברק הגיעו הרעם המהיר וצווחת הציפור, אולי כרמז להזדקנות הגוף ולהליכה לקראת הסוף.

בעוד שב"כוכבים בחוץ" הזמן נוסע לאט: "כך נוסע הזמן הוא יקר ושביר, הובילוהו לאט, הובילוהו לאט" (אלתרמן, 1972, עמ' 52-53), הרי שהוא הופך לזמן מהיר ב"חגיגת קיץ": "זמן זנק לעבור [...] דבר בדבר נקשר בקום ברק עד

הרף עין"; "וידע שהחיים עברו ביעף בין חשכה לחשכה" (אלתרמן, 1965, עמ' 7-5). החיים חלפו אומנם במהרה, אך גם "אך רגעיהם שהו, לא מיהרו, זרמו לאט", כמו נענו לבקשה "הובילוהו לאט, הובילוהו לאט".

אם כן, ראינו כי שני השירים הראשונים בשני הקבצים חולקים מוטיבים משותפים, והמוטיבים הללו מופיעים גם בשירים נוספים בשירת אלתרמן. אף שהמשותף ביניהם ניכר בבירור, הרי שיכולנו לשים לב גם להתפתחות מן הקובץ הראשון לאחרון. השינוי שחל במוטיבים רבים, כגון: האישה, הברקים, הכוכבים, הדרך, ההלך ומעיל הנדודים, מסמן מגמה של האטה והזדקנות. שינוי הזמן נוגסות בדרך ובהלך.

במהלך ההליכה בדרך צצה ועולה שאלה כבדת משקל: מהי המשמעות של מסע החיים? התשובה המסתמנת כבר בשיר הראשון ב"חגיגת קיץ" היא תשובה קשה וכואבת. נראה שלחיי האדם אין משמעות: "כי נעלמה עילת דברים ואחריתם, והעולם באמצע מתרחש" (אלתרמן, 1965, עמ' 8). עם זאת, גם לנוכח חוסר הפשר שבקיום, השירים הללו מצביעים על הגורמים שמניעים את התנהלות האדם בעולם. אחד הגורמים הוא האישה וקול צחוקה. גורם נוסף הוא הכסף והרצון לצבור נכסים וחפצים: "כילי חכם. הבין כי לא להנאה נוצרו דברים. כי אם כדי לצבור אותם. לשמם. כדי לדעת כי ישנם" (שם, עמ' 182). גם האומנות, קרי הצורך לכתוב שירה, היא גורם בעל משמעות בחייו של אדם, צורך המתבטא ב"שיר הערת שוליים": "יש מקרים בהם כמו בוראה היא יש מאין והיא עולם מלא" (אלתרמן, 1965, עמ' 130-132). אך המניע העיקרי לרצונו של ההלך לדבוק בחיים הוא המחויבות של הדובר כלפי בתו והצורך להגן עליה, דבר המתבטא בשירים "שיר משמר" ו"קפיצת הלולייין" (אלתרמן 1972א, עמ' 247-249). גם בשיר ד' של "שיר סיום" ב"חגיגת קיץ", הדובר פונה אל אישה, כנראה בתו, ואומר: "ונשארתי גם את. עכשיו אותך, את כולך בלי אומר ממלמל דכי חיי. הוא לך אב. את אשרו הנותן בו כובד" (אלתרמן, 1965, עמ' 181). נראה אפוא שבתו של הדובר-ההלך היא הגורם המשמעותי ביותר בחייו, והיא המניעה את התנהלותו בעולם.

כמו כן, חלה התפתחות גם בהצהרה הגורפת בשיר "בדרך הגדולה" – "ואמות ואוסיף ללכת". הצהרה זו באה לידי ביטוי ומימוש, כאמור, בשירים

המאוחרים של "חגיגת קיץ", בדמויות המתים-החיים שהוזכרו: אשתו המנוחה של מר סימן-טוב, והדובר, המתכנן להגיע לפגישה ללא גוף ומביע את משאלתו לשוב לתחייה.

סיכום

במאמר זה עמדתי על הקשר בין שירי הקובץ "כוכבים בחוץ" לשירי "חגיגת קיץ", בזיקה לשירת הדרך וההלך. הצבעתי על מערכת היחסים הסימביוטית בין הדרך להלך ועל המתח בין ההכנה הנפשית של ההלך להתנתקות מן הדרך, כלומר לפרידה מהחיים, לבין הכורח שלא לנטוש אותה. נראה אפוא שמערכת היחסים בין הדרך להלך היא מוטיב מנחה בשירת אלטרמן, וגרעינו של מוטיב זה טמון כבר בשירי הקובץ הראשון שלו, בשיר הפותח, "עוד חוזר הניגון", ובשיר "בדרך הגדולה". המוטיב ממשיך ומתגלגל בשירים המאוחרים יותר של אלטרמן, "הבהוב ברק חורף", "היציאה מן העיר", "בגד חמודות" ו"שיר סיום", מקובץ השירה האחרון, "חגיגת קיץ". יחסי הגומלין בין ההלך לעולם מטעינים את קיום האדם בכוחות חיוניים. בעת מסעו בדרך הגדולה – הפיזית כמו גם המטפיזית – ההלך מהרהר גם במשמעות חייו וגם באפשרות הדיאלקטית של סיום החיים, הכרוך בחזרה אליהם. גם המוות לא יוכל להווייה הנצחית של 'הלך' הטבועה באדם. אף שמשמעות החיים נסתרת מעיני האדם, השירים מסייעים לנו להבין את המניעים של התנהגות האדם ושל התנהלותו בתבל ואת הצורך הנפשי שלו לדבוק בעולם המסעיר ולהמשיך להתפעם ממנו.

ברוח ההצעה של שמיר (2017), נראה שגם קריאת השירים "עוד חוזר הניגון" ו"בדרך הגדולה" באופן מעגלי, כהמשך לשירי "חגיגת קיץ", מציבה אותם כשירים המסכמים את מסע החיים בעולם. קריאה זו עשויה לחתום את מסע נודדיו של האדם בעולם, ובה בעת – להשאיר פתח לחזרה אליו. קריאת השיר "עוד חוזר הניגון" לאחר סיום "חגיגת קיץ" עשויה להיות סיום פתוח, כי כולם עדיין מחכים להלך. סיום זה עולה בקנה אחד גם עם הדרך הנפקחת, עם הרצון לשוב לעולם לאחר המוות, עם השאיפה "להביט לא אחדל ולנשום לא אחדל ואמות ואוסיף ללכת", החותמת את "בדרך הגדולה". זאת ועוד, אם נקרא שוב, בסיום "חגיגת קיץ", את השיר הראשון של "כוכבים בחוץ", ובמיוחד את המשפט הראשון שלו, "עוד חוזר הניגון שזנחת לשווא והדרך עודנה נפקחת לאורך", יהפוך

משפט זה ממשפט פנייה פרטי אל נמען מסוים למשפט אוניברסלי בעל נופך דטרמיניסטי, העוסק במצבו של האדם בעולם, בגזרת הגורל שנגזרה על האדם באשר הוא: "על כורחך אתה נוצר, על כורחך אתה נולד, על כורחך אתה חי, על כורחך אתה מת" (אבות ד, משנה כב).

ואולם, אף על פי שהאדם מתנהל בעולם בעל כורחו – נולד, חי ומת – מבלי שישאלו לדעתו ולרצונו, הרצון החופשי של הדובר בא לידי ביטוי ביצר הקיום שטבוע בו ובבקשה לשוב ולבקר בעולם החיים גם לאחר מותו. רצון זה עולה מדברי ההלך בשיר, אך שותפים לו גם האילן, הענן והדרך הנפקחת תדיר לנגד עיניו. כל אלה מצטרפים לקריאה אליו לשוב לעולם החיים, והם עדיין מחכים ומצפים לו. התבוננות הכוכב בהלך, הציפייה של הדרך לשובו של ההלך ושל ההלך לשוב אל הדרך מציינים גם את מערכת יחסי הגומלין הבין-אישית, מערכת יחסים דיוניסית, הדדית ואמיצה בין האדם לעולם, וגם את רצונו של האדם להשאיר חותם בעולם: "לאדמתי אומר – אֶת מגעי זכרי נא, אני היד אשר הושטה אל לילכך" (אלתרמן, 1972, ב, 61-63). כך האדם מותיר רושם בעולם, בעוד איתני הטבע מתבוננים בו במהלך חייו ומצפים לבואו.

מקורות

- אלתרמן, נ' (1965). **חגיגת קיץ**. מחברות לספרות.
- אלתרמן, נ' (1972א). **עיר היונה: שירים**. הקיבוץ המאוחד.
- אלתרמן, נ' (1972ב). **שירים שמכבר: כוכבים בחוץ, שמחת עניים, שירי מכות מצרים**. הקיבוץ המאוחד.
- אלתרמן, נ' (1977). **הטור השביעי**. הקיבוץ המאוחד.
- אתר, ת' (1999). **עיר הירח**. הקיבוץ המאוחד.
- בלבן, א' (1982). **הכוכבים שנשארו בחוץ – שירי 'כוכבים בחוץ' מאת נתן אלתרמן, פרשנות, צורות ורטוריקה**. פפירוס.
- ברתנא, א' (2014). **החידה הרומנטית של כוכבים בחוץ: יסודות התבניות שב'כוכבים בחוץ' – מדימויי מציאות עד יסודות בינאריים**. כתר.
- לאור, ד' (2013). **אלתרמן – ביוגרפיה**. ספריית אופקים, עם עובד.
- מירון, ד' (1975). **ארבע פנים בספרות העברית בת ימינו**. שוקן.
- קרטון-בלום, ר' (1994). **הלץ והצל: חגיגת קיץ הפואמה המניפאית של נתן אלתרמן**. זמורה ביתן.
- שמיר, ז' (2017). **בעיר וביער: טבע ואמנות ביצירת אלתרמן**. ספרא והקיבוץ המאוחד.